

VECUMA ATŠKIRĪBAS UZRUNAS LIETOJUMĀ

Analizējot uzrunas lietojumu sociolingvistiski, var konstatēt atšķirības lingvistisko variantu izvēlē, ko ietekmē indivīda dzimums, vecums, izglītība, piederība pie noteikta sociālā slāņa u. tml. Valodas praksē minēto kategoriju ietekme notiek kompleksi, teorētiski ir iespējams pētīt katru atsevišķi. 2000. gadā konferencē “Vārds un tā pētišanas aspekti” ir nolasīts referāts “Dzimuma atšķirības uzrunas lietojumā” (Lauze 2001), I. Jukāme ir izstrādājusi kursadaru “Personas dzimuma, vecuma un izglītības nozīme uzrunas formu izvēlē” (Jukāme 2001).

Pētot vecuma atšķirības uzrunas lietojumā, ir nepieciešams aplūkot:

- 1) kādas uzrunas formas lieto noteiktas vecumgrupas pārstāvji;
- 2) kādas uzrunas formas tiek izmantotas, uzrunājot noteiktas vecumgrupas cilvēkus.

Raksta pamatā ir dati, kas iegūti 1999.–2000. gadā Kurzemes reģionā, aptaujājot 200 respondentu (100 sievietes un 100 vīriešus). Pētījuma izstrādē ir izmantota arī intervēšana un tiešo novērojumu metode. Apkopoto faktu analīzē ir ņemts vērā respondentu dzimums un vecums, izmantojot šādu sadalījumu:

- 15–24 gadi;
- 25–34 gadi;
- 35–49 gadi;
- 50–64 gadi;
- 65 un vairāk gadu.

Papildu ziņas (ar autoru atļauju) ir iegūtas 140 domrakstos “Vietniekvārdi *tu* un *jūs* manā vērtējumā”, “Uzrunas formas manā izpratnē”, kurus 2001.–2002. gadā ir rakstījuši Liepājas Pedagoģijas akadēmijas studenti.

Šajā pētījumā jēdziens *uzruna* tiek saprasts plašā nozīmē, kas ietver ne tikai lietvārdus vokatīvā, bet arī vietniekvārdus *tu* / *jūs* un vārdu savienojumus, kas tiek lietoti kādas personas uzrunāšanai.

Sabiedrībā pieņemtās normas oficiālās situācijās nosaka atšķirīgu uzvedību, ja saziņas partneriem ir ievērojama gadu starpība. Tas attiecas arī uz verbālo etiķeti, kuras sastāvdaļa ir situācijai un sarunas biedram piemērotas uzrunas izvēle. V. Kincāns grāmatā “Etiķete sadzīvē, lietišķajos kontaktos, starptautiskajās attiecībās” norāda: “Ar sev līdzīgu sarunas biedru izvēlēsimies vienu verbālo formulu, ar jaunāku – otru, ar vecāku – trešo u. tml.” (Kincāns 2000, 79)

Vispirms apskatīsim vecuma atšķirības vietniekvārdu *tu* un *jūs* lietojumā. Etiķete paredz, ka personas (arī nepazīstamas) līdz 16 gadu vecumam pieaugušie drīkst uzrunāt ar pronomenu *tu*. Domrakstu analīze apliecina studentu vairākuma viedokli – Latvijā nav pieņemts, ka ārpus ģimenes jaunieši varētu teikt vecākiem cilvēkiem *tu*. Jāpiebilst, ka šajā pētījumā netiek aplūkots, kādas uzrunas formas lieto bērni. Minēsim dažas tipiskas atziņas no studentu domrakstiem (tie nav rediģēti).

Sieviete (15–24), studente: *"Piemēram, es sevi pat nevarētu iedomāties situācijā, ja man vajadzētu pavecāku cilvēku, kuram ir 60–70 gadu, uzrunāt uz "tu"."*

Sieviete (15–24), studente: *"Protams, ka ar cilvēkiem, kuri ir vecāki par mani, es runāju uz "Jūs" gan oficiālajā, gan neoficiālajā situācijā. Es uzskatu, ka šis vārds "Jūs" izteic manu cieņu pret šiem cilvēkiem."*

Vīrietis (15–24), students: *"Uzskatu, ka jebkurā laikā var vienoties ar otru personu un pāriet uz "tu". Grūtāk ir tādos gadījumos, kad pastāv liela vecuma barjera un persona man nav pazīstama. Man sagādā grūtības tādās situācijās izmantot "tu" uzrunas formu, pat ja esam pirms tam vienojušies, un tīri automātiski atkal pārslēdzos uz "jūs" lietošanu, kas ir viena no manām cieņas izrādīšanas un pieklājības izpausmēm."*

Anketēšanā tika noskaidrots, vai dažādu vecuma grupu respondentiem ir nepatīkami, ja sveša persona viņus uzrunā ar vietniekvārdu *tu* (sk. 1. tabulu). Vislielākais pozitīvo atbilžu skaits (62,5%) ir vecuma grupā, kuru veido respondenti, kam ir 65 un vairāk gadu. Interesanti, ka vismazāk atbildi *jā* (20%) ir izvēlējušies jaunieši (15–24), taču šajā pašā vecuma grupā ir visaugstākais rādītājs (60%) tam, ka respondentiem *dažreiz* ir nepatīkami, ja svešinieks pie viņiem vēršas, lietojot vietniekvārdu *tu*. Tikai nedaudz mazāk atbilžu *dažreiz* (57,5%) ir vecuma grupā 25–34. No vienas puses, jauni cilvēki ir pakļauti reālai iespējai, kad kāda nepazīstama persona atļaujas viņus uzrunāt ar pronomenu *tu*, no otras puses, saskarsmē ir svarīga nozīme intonācijai, vai tā ir draudzīga, neitrāla, ironiska vai aizvainojoša. Vecākās paaudzes pārstāvji (65+) visretāk, salīdzinot ar citām vecuma grupām, ir atzīmējuši variantu *dažreiz* (20%). Analizējot noliedzošās atbildes uz minēto jautājumu, ir redzams, ka šajā gadījumā respondentu viedoklī nav krasu vecuma atšķirību. Vērtējot kopumā, respondentiem ir nepatīkami (42%) vai dažreiz ir nepatīkami (41,5%), ja sveša persona viņus uzrunā ar *tu*.

Pētījumā respondentiem tika vaicāts, vai pastāv kāda runātāju vecuma atšķirība, kas atļauj vecākajai personai uzrunāt jaunāko ar *tu*, neņemot vērā jaunākās personas sociālo statusu. Piedāvātie seši atbilžu varianti – *jā, 10 gadi; jā, 20 gadi; jā, 30 gadi; jā, 40 gadi; jā, 50 gadi un vairāk gadu; nē* – anketēšanas laikā ir papildināti ar vēl diviem – *nezinu; jā un nē*. Ietvert šādu jautājumu anketā ir rosinājuši tiešie novērojumi dažādās situācijās.

Piemēram minēsim gadījumu darbavietā, kad lektore A vēršās pie kolēģes B, kas ir aptuveni 10 gadus jaunāka, ar vietniekvārdu *tu* bez iepriekšējas vienošanās. Abām sievietēm ir raksturīga distancēta attieksme vienai pret otru. Intervijā sieviete (48 gadi), lektore, savu rīcību pamatoja šādi: – *Es esmu pietiekami veca, lai varētu atļauties visus, kas par mani ir jaunāki, uzrunāt ar tu.*

Kopumā 22% respondentu uzskata, ka 10 gadi ir pietiekama robežšķirtne, kas dod tiesības vecākajai personai uzrunāt jaunāko ar pronomenu *tu*. Salīdzinot pa vecuma grupām, šim atzinumam visvairāk ir piekrituši (42,5%) cilvēki, kam ir 65 un vairāk gadu (sk. 2. tabulu). Aptaujas dati liecina, ka gandrīz vienāds

Tabula Nr. 1

Vai respondentam ir nepatīkami, ja sveša persona viņu uzrunā ar *tu* (sadalījums pa vecuma grupām)

Vecuma grupa	A t b i l d e s %		
	Jā	Dažreiz	Nē
15 – 24	20	60	20
25 – 34	27,5	57,5	15
35 – 49	45	40	15
50 – 64	55	30	15
65 +	62,5	20	17,5
Kopā	42	41,5	16,5

Avots: Lauze 1999–2000

Tabula Nr. 2

Vai pastāv kāda runātāju vecuma atšķirība, kas atļauj vecākajai personai uzrunāt jaunāko ar *tu*, neņemot vērā jaunākās personas sociālo statusu (sadalījums pa vecuma grupām)

Vecuma grupa	A t b i l d e s %							
	Jā, 10 gadi	Jā, 20 gadi	Jā, 30 gadi	Jā, 40 gadi	Jā, 50 un vairāk gadu	Nē	Nezinu	Jā un nē
15 – 24	22,5	20	10	–	2,5	40	5	–
25 – 34	15	2,5	7,5	–	5	62,5	7,5	–
35 – 49	7,5	5	7,5	–	12,5	65	–	2,5
50 – 64	22,5	5	–	2,5	7,5	57,5	2,5	2,5
65 +	42,5	5	–	–	20	32,5	–	–
Kopā	22	7,5	10	0,5	9,5	51,5	3	1

Avots: Lauze 1999–2000

skaitis jauniešu (15–24) domā – nozīmīga runātāju vecuma atšķirība ir 10 gadi (22,5%) vai 20 gadi (20%). Kaut gan 30 gadus varētu uzskatīt par simbolisku paaudžu robežšķirtni, t. i., laika posmu starp vecāku un bērnu dzimšanu, pārsteidzoši maz respondentu – kopumā tikai 10% – ir norādījuši atbildi *jā*, 30 gadi. Kopvērtējumā visnepopulārākais variants (0,5%) ir izrādījies *jā*, 40 gadi, kas atzīmēts tikai vienā vecuma grupā 50–64. Skaitli 50 par ievērojamu gadu starpību biežāk ir izvēlējušies vecākās paaudzes respondenti (20%). Tomēr anketēšanas rezultāti rāda, ka pozitīvo atbilžu gadījumā runātāju vecuma atšķirība 10 gadi ir norādīta biežāk nekā 20, 30, 40 vai 50 un vairāk gadu. Nedaudz vairāk kā puse aptaujāto cilvēku (51,5%) ir snieguši negatīvu atbildi uz minēto jautājumu. Visaugstākais rādītājs (65%) ir vecuma grupā 35–49, kas pauž viedokli – nav tādas runātāju vecuma atšķirības, kas atļauj vecākajai personai uzrunāt jaunāko ar *tu*, neņemot vērā jaunākās personas sociālo statusu. Jāpiebilst, ka vērtējuma pretrunīgumu atspoguļo divu respondentu ieviestā atbilde *jā* un *nē*. Viena sieviete (35–40) ir vienlaicīgi norādījusi atbildi *jā*, 50 un vairāk gadu un *nē*, otra respondente (50–64) – *jā*, 20 gadi un *nē*.

Iespriekš tika raksturota situācija, kad uzrunāšana ar vietniekvārdu *tu* notiek uzreiz, respektīvi, bez iepriekšējas runātāju vienošanās jeb tā saucamo tubrālību noslēgšanas. Vērtējot atbildes uz jautājumu “*Kurš pirmais piedāvā uzrunu ar tu?*”, tika pētīts, kādu faktoru ietekmē runātājs iegūst tiesības piedāvāt saziņas partnerim pāreju uz neformālu uzrunas veidu. Bija paredzēti 6 atbilžu varianti: *sieviete – vīrietim;*

vīrietis – sievietei;

vecākais – jaunākam;

jaunākais – vecākam;

augstāka sociāla statusa persona – personai ar zemāku sociālu statusu;

sabiedriski aktīvāka persona – sabiedriski pasīvākajai personai.

Respondenti bija izveidojuši 23 kritēriju kombinācijas, kopumā sniedzot 29 atbilžu variantus. No tiem 12 gadījumos ir izmantots personas vecums. Atbildi *vecākais – jaunākajam* kā vienīgo ir norādījuši 34,5% respondentu. Visvairāk šo viedokli atbalsta (50%) vecākās paaudzes pārstāvji, kam ir 65 un vairāk gadu, vismazākais rādītājs (20%) ir vidējā vecuma grupā (35–49). Jāuzskata, ka neviens respondents nav izvēlējis atbildi *jaunākais – vecākam*. Var secināt, ka personas vecums ir ļoti nozīmīgs faktors, tomēr tas nav vienīgais kritērijs, kas saziņas situācijā nosaka, kurš ierosina noslēgt tubrālības.

Abi iepriekš aplūkoti anketas jautājumi ir saistīti ar situāciju, kurā vecāki uzrunā bērnu draugus / paziņas un jaunieši – draugu / paziņu vecākus. Vidējās paaudzes pārstāvji, uzrunājot jauniešus, izvēlas vietniekvārdu *tu*. Jaunieši vēršas pie vienaudžu vecākiem, izmantojot pronomenu *jūs*. Ja vecākās personas piedāvā viņiem teikt *tu*, sarunas partneriem kļūst iespējams izmantot līdzvērtīgu, neformālu uzrunas veidu. Ilustrācijai izmantosim raksturīgākās studentu atziņas.

Sieviete (15–24), studente: “*Bieži vien gadās tā, ka nevar īsti saprast, kuru no vietniekvārdiem lietot, uzrunājot kādu konkrētu personu. Piemēram, uzrunājot drauga vai draudzenes vecākus, it sevišķi, ja viņi izturas pret tevi kā draugu un sveicinot saka: Čau!*” Man personīgi ir ļoti grūti šiem cilvēkiem

pateikt "tu", jo viņi taču ir gados vecāki un cienījamāki par mani, tāpēc pat, ja viņi saskata manī līdzvērtīgu cilvēku viņiem, es uzrunāju šos cilvēkus ar vietniekvārdu "jūs". Varbūt, ka tie ir mani personīgie stereotipi, tomēr man liekas, kas šādus cilvēkus ir ļoti nepieklājīgi uzrunāt uz "tu".

Vīrietis (25–34), students: "Mana mamma (latviete, 51 gads, vidējā izglītība, bibliotekāre) un patēvs (latvietis, 55 gadi, vidējā speciālā izglītība, elektriķis) manus draugus parasti uzrunā ar "tu" jau pirmajā tikšanās reizē, domājams, ka tas ir tā, ņemot vērā vecuma atšķirību. Mani draugi pirmajā tikšanās reizē ar maniem vecākiem parasti lieto uzrunas formu "jūs", taču vēlāk pāriet uz uzrunas formu "tu", kas man, vērtējot no malas, abām pusēm šķiet pieņemamāka."

Kā vēl jaunieši vēršas pie savu draugu / paziņu vecākiem? A. Janelsiņa-Priedīte, vērtējot uzrunas veidus vēstulēs, raksta: "Manu bērnu draugi izlīdzējušies, mani uzrunājot kā manu bērnu māti, piemēram, "Airasmāt" vai "Pētermāt" .." (Janelsiņa-Priedīte 1990. 43) Tas ir izplatīts uzrunas variants arī mutvārdu komunikācijā. Saziņas partneru vecuma atšķirības dēļ jaunākā persona izvairās uzrunāt vecāko personvārdā. Tas varētu būt audzināšanas ietekmē. No bērnības jauniešiem ir mācīts, ka, vēršoties pie vecāku draugiem / paziņām, ir nepieciešams lietot vārdu savienojumu, ko veido personvārds ģenitīvā un lietvārds *tante* vai *onkulis* vokatīvā, vai no tā darinātu salikteni. Piemēram, *Ainas tant, Kārļonkul*.

Tiešajos novērojumos un intervijās ir konstatēta neparasta aina. Kļūstot vecākiem, cilvēki turpina noteiktas personas uzrunāt, izmantojot vārdus *tante* vai *onkulis*.

Sieviete (25–34), medicīnas māsa: "Mums rados ir sešdesmitgadīga Ausmas tante. Es no tā vaļā nevaru tikt. Es viņu nevaru uzrunāt par Ausmu."

Daļa vecāku vairs nemāca bērniem lietot saliktu uzrunu un atļauj pieaugušos saukt vārdā. Vairumam cilvēku, kas ir vecāki par 50 gadiem, tas ir nepieņemami.

Sieviete (50–64), pensionāre: "Tas skaitās nepieklājīgā formā, ja mazs bērns mani sauks par Ritu."

Pretējs viedoklis ir raksturīgs jaunākiem cilvēkiem.

Sieviete (25–34), bērnudārza audzinātāja: "Tas nekas slikts nav. Daudzi bērni mūs nesauc par audzinātājām, bet par Litu un Janu. Tagad jau tās attiecības ir kļuvušas brīvākas."

Sabiedriskās vietās var rasties nepieciešamība vērsties pie nepazīstama cilvēka. Ņemot vērā uzrunājamās personas vecumu, tiek plaši izmantoti šādi lietvārdi vokatīva formā: *kundze, kungs, tantiņ / tantīt, meitenīt*, kā arī vārdu savienojums *jaunais cilvēks*. "Jaunajā zelta uzvedības grāmatā" norāda, ka ir nepieklājīgi teikt svešiem cilvēkiem – "tantiņ", "onkulīt" (Lasila 1994, 53).

J. Sīlis variantus "jaunais cilvēks / meitenīt" (īpaši, ja uzrunātais ir pusmūža cilvēks) uzskata par familiāriem (Sīlis 1988, 215). Minēto vērtējumu ilustrēsim ar piemēru no V. Vīksnas vēstules, kas publicēta "Neatkarīgajā Rīta Avīzē": ".. par mani tikai maķenīt jaunāka ļautiņa uzruna *tantiņ!* neapprakstāmi kaitina. Vēl *puktīgāka* topu, ja mani, vecmāmiņu, svešs vīrietis uzrunā ar *meitenīt!* Šķiet,

tieku apsmieta, apņirgta.” (Vīksna 2001) Pēc raksta autores domām, uzrunas variantiem *meitenīt, jaunais cilvēks* piemīt dažādas nianšes, kas ir saistītas ar uzrunātās personas vecumu. Šie varianti var tikt uztverti gan neitrāli, vēršoties pie jauniešiem, gan kā kompliments, piemēram, nosaucot sievieti, kam pāri 30 gadiem, par meitenīti, gan aizvainojoši, uzrunājot vecāka gadagājuma cilvēkus. Vecumposmu psiholoģijas īpatnības ietilpst sociālās psiholoģijas izpētes lokā, taču arī sociolingvistikā būtu lietderīgi noskaidrot robežas – cik ilgi kādu svešu sievieti drīkst uzrunāt ar *meitenīt* un līdz cik gadu vecumam ir pieklājīgi nepazīstamam vīrietim teikt *jaunais cilvēks*.

Raksta nobeigumā gribētu citēt P. Ekertu, kas, analizējot indivīda vecuma nozīmi sociolingvistikā, ir secinājusi: “Tas ir divdomīgi: vai nu kolektīva valodas paraugi mainās pa gadiem, vai arī runātāji kļūst konservatīvāki, viņiem novecojot, – vai arī abi iemesli kopā.” (Eckert 1997, 152) Šī doma varētu rosināt turpināt vecuma atšķirību izpēti latviešu valodniecībā.

Literatūra

1. Bayraktarogly A., Sifianou M. *Linguistic Politeness Across Boundaries. The Case of Greek and Turkish*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.
2. Druviete I. Neverbālā komunikācija un tās izpēte. Grām.: *Valodas aktualitātes – 1989*. Rīga: Zinātne, 1990. 75–81.
3. Eckert P. Age as a Sociolinguistic Variable. *The Handbook of Sociolinguistics*. Ed. by F. Coulmas. Backwell Publishers Ltd., 1997. 151–167.
4. Janelšņa-Priedīte A. Uzrunas formulas lietvedībā. Grām.: *Valodas aktualitātes – 1989*. Rīga: Zinātne, 1990. 42.–44.
5. Jukāme I. *Personas dzimuma, vecuma un izglītības nozīme uzrunas formu izvēlē*. Kursa darbs. Liepāja, 2001.
6. Kincāns V. *Etikete sadzīvē, lietišķajos kontaktos, starptautiskajās attiecībās*. Rīga: Elpa-2, 2000.
7. Lasila S. *Jaunā zelta uzvedības grāmata*. Rīga: Sprīdītis, 1994.
8. Lauze L. Uzrunas formu lietojums sociolingvistiskā aspektā. *Latvijas Vēstnesis*. 2000. Nr. 380/383 (2291/2294). 27. okt., 23. lpp.
9. Lauze L. Dzimuma atšķirības uzrunas lietojumā. Grām.: *Vārds un tā pētīšanas aspekti: Rakstu krājums 5*. Liepāja: LiePa, 2001. 286–295.
10. Sīlis J. Uzrunas “biedri / biedre[ne]” lietošanas problēmas. Grām.: *Valodas aktualitātes – 1987*. Rīga: Zinātne, 1988. 206–216.
11. Vīksna V. Kā cits citu uzrunājam? *Neatkarīgās Rīta Avīzes Pielikums*. Hedvigas kundzes avīze. 2001. 30. okt.

Age Differencies in the Usage of Address

Summary

The present paper continue investigations of address from sociolinguistic point of view (see Jukāme 2001; Lauze 2000, 2001). Our research is based on personal interviews, direct observation, 200 responses to a questionnaire and 140 students' essays. The data involve age stratification beginning with age 15 in five groups.

Age differencies in the usage of address have been analysed in relation to societal norms and speech etiquette. Attention has been given to the way how Latvians address strangers in public situations where names are unknown. The results of our research are illustrated by two tables.